

Dommedag og skøyte­løp

Skillingvisen som kulturarv og studieobjekt

Siv Gøril Brandtzæg

Skillingstrykk er en del av vår kulturarv. Små, trykte sanghefter med en håndfull vers på rim, som sirkulerte i Skandinavia i perioden 1550 til 1950. De to eksemplarene på neste side er hentet fra NTNU Gunnerusbiblioteket i Trondheim, hvor de representerer henholdsvis et av de eldste (1593) og det aller yngste (1951) skillingstrykket i denne samlingen. Den eldre visen handler om dommedag, den yngre handler om skøyte­løp. Kontrasten mellom åndelige og verdslige anliggender peker mot den utviklingen skillingstrykket og samfunnet gjennomgikk i de 350 årene som ligger mellom de to visene. Men det tematiske spennet er også karakteristisk for skillingviser som sådan. Som et kommersielt medium har skillingstrykket alltid vært finstemt overfor publikums skiftende smakspreferanser. På 1500-tallet hadde temaet dommedag salgspotensial; på 1950-tallet var skøyte­løp et emne som kunne lokke folk til å bla opp en mynt.

De som kjøpte et skillingstrykk i 1593 og i 1951 fikk i hånden en liten trykksak – ikke større enn at den fikk plass i en neve og

To enkle trykksaker, side om side. En ny deilig oc gudelig Vise, om Synden, Syndsens Straff oc den yderste Dommedag, og Ung Hjalmar og skjøyten: En sørgelig vise med lykkelig ende. (Begge skillingstrykkene er hentet fra NTNU Gunnerusbiblioteket).

kunne smettes i en lomme. Om skillingstrykket opptok begrenset plass som et fysisk objekt, har det foldet seg ut i et annen domene, nemlig det auditive. Begge skillingstrykkene ovenfor er titulerte som «viser». Både på 1500-tallet og på 1900-tallet har antakelig disse tekstene blitt *sunget* snarere enn lest, og slik har skillingsvisene vært en del av fortidens lydbilde – i hverdag og på fest, i begravelser og i bryllup, på gatetorg og på gårdstun, i borgerskapets salonger og i fattigslige stuer. Visene har vært høyt og lavt, og de har gitt gjenlyd i dur og moll. Visene har trøstet, advart, sjokkert og underholdt sine tilhørere. Skillingsvisen var moralsk oppbyggelig for dem som i 1593 fryktet dommedag og Guds straff for sine syndefulle liv, og den moret et revypublikum som i 1951 mente at skøyteløperen Hjallis' fall under EM på Bislett var den største nyheten dette året.

I dag er ikke lenger skillingsvisen en del av det hverdagslige lydbildet, og den opptar heller ingen prominent plass på konsertscener. De som en gang kunne syngte fortidens viser er i ferd med å forsvinne. Når sangen stilner, er det desto viktigere å bevare, løfte frem og undersøke den sangbare kulturskatten som våre forfedre- og mødre har etterlatt seg. De tusenvis av skillingstrykk som ligger oppbevart i arkiver rundt om i hele Norge er vårt utgangspunkt når vi skal prøve å forstå hvilken rolle skillingsviser har hatt for dem som levde før oss. Boken du har foran deg er et første forsøk på å spore skillingsvisens plass i norsk kulturarv.

Når vi åpner arkivene er det antikviteter som møter oss: Skjøre trykksaker av tynt, falmet papir som bærer for lengst glemte historier. I undersøkelser av den materielle kulturarven som er skillingstrykk, kan det være vanskelig å få fatt på den *immaterielle* kulturarven, skillingsvisene som en del av en levende sangkultur. Men hva ligger egentlig i begrepet kulturarv? Handler det ikke om noe som er overlevert og fortsatt virksomt i samtidens kultur? Parallelt med foreliggende bok, publiseres enda en antologi om skillingsviser: *Arven fra skillingsvisene: Fra en sal på hospitalet til en sofa fra IKEA* er redigert av Siv Gøril Brandtzæg og Bjarne Markussen, og den har 11 kapitler som reflekterer rundt hvordan skillingsvisene har satt spor inn i moderne sanglyrikk. Disse to bøkene er ment å komplementere hverandre, og å forene studiet av skillingstrykket som en historisk trykksak med studiet av skillingsvisen som en del av en levende sangkultur.

*

Skillingstrykk og skillingsvise: En definisjon

Begrepet *skillingstrykk* viser til den skandinaviske myntenheten skilling, og det setter oss på sporet av mediets primære funksjon i mer enn fire hundre år: Et skillingstrykk er en kommersiell trykksak som ble solgt for en billig penge – en skilling eller to i den tidligste perioden. Begrepet fins belagt helt tilbake til 1700-tallets Danmark, hvor *skillingsvise* ble brukt som betegnelse på tarvelig gatelitteratur i omløp blant Københavns lave-re klasser. Skillingstrykkets forbindelse med det kommersielle, det billige og det lave har blitt værende helt inn i vår tid: I dag ville visene antakelig blitt kategorisert som kiosklitteratur. Om sjangertermen assosieres med en økonomisk transaksjon, er det likevel verdt å nevne at begrepet aldri ble brukt av dem som skrev eller produserte skillingstrykk – de handlet ganske enkelt med *viser*. Diskrepansen mellom konstruert terminologi (*skillingsvise*) og anvendt terminologi (*vise*) gir bud om at man kan studere resepsjonen av skillingstrykk som et åsted for fremveksten av skillelinjer mellom det høye og det lave i skandinavisk kulturhistorie. Slik sett kunne man ønske seg en mer verdinøytral sjangerbenevnelse enn nettopp *skillingsviser*. Imidlertid har begrepene festet seg så pass i de skandinaviske landene at vi har valgt å beholde dem.

I det følgende vil vi bruke skillingstrykk som benevnelse på trykksaken, mens *skillingsvise* viser til den enkelte visen i skillingstrykket. *Skillingstrykk* er altså selve trykkmediet og markeres med uthevede titler, mens «*skillingsvise*» handler om selve sangen i trykket, og her markerer vi visetittelen med anførselstegn. Forskjellen mellom skillingstrykk og *skillingsvise* er tydeligst i møte med det vi har valgt å kalle *flervisetrykk*, skillingstrykk som inneholder mer enn én vise, og som ofte er titulert *Tre Smukke Viser*, *Tvende Sørgelige Viser*, og så videre.

For variasjonens skyld bruker vi i denne antologien også ordene visetrykk, viser, folkelige viser, sanger og trykte sanger. Felles for alle betegnelseene er at de peker tilbake til skillingsviser som en gang ble trykt som skillingstrykk.

Det er ikke bare begrepsbruken, eller forskjellen på vise og trykkmedium, som fordrer en avklaring fra oss som forsker på skillingstrykk. Også selve katalogiseringen av visene er utfordrende. For hva *er* egentlig en skillingsvise? En enkel definisjon kan lyde som følger: *En skillingsvise er et dikt skrevet i rytmisk stiliserte strofer som er ment å synges, og som opptrer i trykkmediet skillingstrykk.* Men i kjølvannet av en slik definisjon kommer besværlighetene på rekke og rad, og de er særlig knyttet til skillingstrykkets hybride posisjon, i skjæringspunktet mellom en skriftlig og en muntlig tradisjon. Det fins mange viser og sanger som har sitt opphav et annet sted, for så å bli trykt som skillingstrykk. Middelalderballader er eksempler på dette – sanger som har eksistert i muntlig tradisjon for så å få en ny løpebane når de havnet i skriftmediet skillingstrykk. Dette er ikke «dikt skrevet i rytmisk stiliserte strofer», men snarere muntlig traderte sanger som en forlegger eller trykker har adaptert og tilpasset skillingstrykkmediet for at folk skal kunne synge gamle sanger om igjen – og for å tjene en skilling.

På den annen side har vi skillingstrykk som peker seg ut i kraft av sin sterke tilknytning til skriftmediet. Allerede på 1600-tallet ble det produsert skillingstrykk hvor en eller flere viser fikk følge av en fortellende eller rapporterende tekst i prosa. Denne typen skillingstrykk kaller vi *kombinasjonstrykk*, og de var særlig populære i nyhetsviser om forbrytere, forlis og dramatiske hendelser på 1700- og 1800-tallet. Ofte var prosateksten hentet fra samtidige aviser; i noen tilfeller var de sakset rett fra en avisreportasje. Fra 1700-tallet fins det også skillingstrykk publisert med fotnoter, ofte som saksopplysninger knyttet til hendel-

sen beskrevet i skillingsvisen. Både prosastykkene og fotnotene har vært et virkemiddel for å forsterke visenes autentisitet som dokumentariske tekster. For oss som skal definere skillingstrykk og skillingsviser skaper de imidlertid hodebry. De prosaiske innslagene peker mot en skriftlighet som sår tvil om hvorvidt disse skillingsvisene i det hele tatt var «ment å *synges*».

Kan vi så klassifisere skillingsviser med utgangspunkt i visenes *tema*? Også her møter vi utfordringer, ikke minst siden korpuset av skillingsviser er så stort. At en skillingsvise handler om «sørgelige saker» er en sannhet med modifikasjoner. Det fins mange viser om dramatiske skipsforlis, syke barn i hospitalsenger, og forferdelige sjalusimord. Men langt flere skillingsviser handler om sentrallyriske tema, slik som kjærlighet mellom mann og kvinne, mellom barn og foreldre, mellom folk og fedreland, og – for perioden 1500–1800 – kjærligheten til Gud. Den tematiske variasjonen henger til dels sammen med skillingstrykkmediets kommersielle orientering. En forlegger med teft sørget for å trykke En Ny Vise om den Skrekkelige Ildebrann som nylig skjedde her i Byen, samtidig som han holdt trykkpressen varm med Tvende Sanger om Kjærlighet. Om skillingsvisens medium, trykksaken, har vært konstant over flere hundre år, er selve visene skrevet i flukt med hver periodes rådende publikumsinteresse. Slik blir det nærmest umulig å si hva en typisk skillingsvise handler om. Men nettopp *samtidsorientering* kan være en fruktbar inngang til en definisjon av en karakteristisk skillingsvise.

Skillingstrykkenes samtidsorientering

Et særtrekk ved skillingsvisen gjennom tidene er at den tar opp i seg tendenser og strømninger i sin samtid, alle tenkelige tema mellom himmel og jord: dommedag og skøyteløp. Aktualitet er

ikke unikt for skillingsvisen, men det gjennomsyrer skillingsvisematerialet i så stor grad at vi kan peke på dette som et vesentlig karaktertrekk. Her spiller også skillingstrykkformatet inn. En skillingsvise er per definisjon en tekst av begrenset omfang, en liten eller en stor håndfull vers i en enkel trykksak. Trykkformatet har, med andre ord, gjort veien kort fra idé til trykkpresse til kjøperens hånd, og til sangerens strupebånd. Hvis vi peker ut samtidsorientering som definerende for skillingsvisen, kan vi utkrystallisere den type skillingsviser som har blitt skapt spesifikt for skillingsvisemediet. Dette er altså visene som ikke har blitt til et annet sted for så å bli trykt som skillingstrykk, slik vi så med middelalderballadene. Snarere er det her tale om skillingsviser som har blitt skrevet for å trykkes i skillingstrykk. Uten å utelukke andre viser og sanger fra definisjonen, kan vi si at disse samtidsorienterte visene er de mest skillingsvise-aktige vi har. Det er også denne typen viser de fleste i dag forbinder med skillingsviser.

I det store korpuset av samtidsorienterte viser er det særlig en undertype som peker seg ut, nemlig *nyhetsvisene*. Dette er viser som rapporterer, kommenterer og moraliserer over en konkret hendelse i sin samtid, det være seg dramatiske ulykker, naturkatastrofer, mord og forbrytelser, kometobservasjoner, kriger, stortingsvalg og politiske hendelser. Nyhetsvisene har ofte autentisitetensmarkører på tittelblad og i selve viseteksten: tid, sted og detaljerte beskrivelser av hendelsen. Disse visene har sirkulert i Norge i mange tiår før vi fikk egen avis, og de er sannsynligvis de eldste «journalistiske» tekster som fins her til lands. For en moderne leser fremstår nyhetsvisene som en tidlig type *dokudrama*. Med tanke på hvordan de ble distribuert – fra hånd til hånd, med manglende redaksjonell innblanding, og ofte som bærere av allmenhetens perspektiver – har de også interessante likheter med nyhetsspredning og folkelig opinion i dagens sosiale medier.

Nyhetsviser er også den undertypen av skillingsviser som i størst grad kan kobles opp mot en anglofon og en kontinental visetradisjon. Over hele Europa, fra 1500-tallet og langt inn på 1800-tallet, har folk *sunget nyheter*. I England kalles slike sanger for *news ballads*, i Tyskland *Zeitungslieder*, og i Frankrike *canards*. Trykkformatet varierer mellom landene, og de fleste sangskribentene laget viser om lokale snarere enn internasjonale hendelser. Like fullt er det snakk om en felles-europeisk kulturarv. De skandinaviske nyhetsvisene er i stor grad bygd over samme lest som sine europeiske ekvivalenter. Det fins også eksempler på at store hendelser har sirkulert i trykte viser på tvers av de europeiske landegrensene, som en slags utenriksrapportering i sangform. Den norske skillingsvisen har altså ikke blitt til i et nasjonalt eller nordisk vakuum, men er snarere en del av en paneuropeisk visetradisjon.

Skillingsvisenes samtidsorientering har en slagside som er merkbart for oss som studerer skillingstrykk. Fikseringen på konkrete, faktiske hendelser kan til dels forklare hvorfor de aller fleste skillingsvisene som i sin tid ble skrevet, solgt og sunget i dag har hensunket til forglemmelsens mørke: Det som en gang var nytt, blir fort *gammelt* nytt. De hendelser som i sin tid var viktige nok til å få plass i et skillingstrykk, har vist seg å ha lav holdbarhet i traderingen. Slik kan vi skille mellom skillingsviser som behandler konkrete, tidsspesifikke saksforhold, og de som handler om mer sentrallyriske, tidløse tema, slik som kjærlighet. Det er hovedsakelig den siste typen viser som har blitt muntlig overlevert over flere generasjoner, mens de fleste samtidsorienterte skillingsvisene gikk ut av tradisjonen så snart saken de omtalte ikke lenger hadde nyhetens interesse. Dette vet vi blant annet fordi de fleste nyhetsviser kun er bevart i én eller få utgaver, mens mange av de mer tidløse visene ble trykt opp i mange utgaver, og ofte på tvers av tiår og endog hundreår. Mange av de samtids-

orienterte nyhetsvisene har altså blitt museale trykksaker som en historiker må lete opp i et nedstøvet arkiv.

Problemet er imidlertid at de færreste historikere har tatt turen til arkivene for å studere nyhetsviser, eller skillingsviser overhodet. Heller ikke musikkvitere, litteraturvitere, kulturhistorikere eller medievitere har fattet noe særlig interesse for disse tekstene. Det har aldri blitt utgitt noen bok om skillingsviser, og i de store litteraturhistoriske oversiktsverkene har skillingsvisene fått status som ubetydelige fotnoter, eller som kulturhistoriske kuriositeter. I det aller nyeste oversiktsverket over Norges litteraturhistorie (2012) er ikke skillingsviser nevnt overhodet. Slik kan man få inntrykk av at skillingsvisene aldri har eksistert, eller at deres levnetsløp var av begrenset omfang og betydning vis-à-vis andre tekster. Imidlertid tilhører skillingsvisen vår aller eldste, og også vår aller mest *langtlevende*, litteratur.

Skillingstrykk i 400 år

Skillingstrykkenes norske historie går helt tilbake til 1500-tallet. Før vi fikk eget trykkeri i Norge i 1643 sirkulerte skillingsstrykk som fellesskandinaviske tekster med opphav i Danmark og Sverige, hvor de første trykkeriene ble etablert allerede i 1482 og 1483. Gjennom en håndfull håndskrevne visebøker bevart i Norge vet vi at nordmenn leste danske og svenske skillingstrykk publisert så tidlig som på 1550-tallet. I første halvdel av 1600-tallet fikk norske forfattere – mange av dem var prester – trykt sine skillingsviser i København. Men vi kan anta at de fleste av disse tidlige norsk-danske trykkene hovedsakelig har sirkulert blant et *norsk* publikum: Flere av de eldste visene skildrer dramatiske hendelser her til lands – bybrannen i Oslo i 1624; en katastrofal sjøulykke i Namdalen i 1625; et kvikkleireskred på Bakklandet

i Trondheim i 1634, og så videre. Forfatterne av disse visene har forankret skillingstrykkene innenfor en nasjonal ramme, for eksempel gjennom å fremheve lokale stedsnavn og norsk topografi. Dette betyr at skillingstrykk representerer vår aller eldste, trykte litteratur i en periode hvor det knapt fantes folkelige trykksaker.

Hva så med den første litteraturen trykt på norsk jord? Skillingstrykkene har en prominent plass også i vår tidligste trykkehistorie. Når danske Tyge Nielsson (1610–1687) etablerte Norges første trykkeri i Christiania i 1643 var skillingstrykk to av de første fem trykksakene fra hans hånd; en av dem var en dommedagsvise. Det er mulig at *En Merkelig Viise om den yderste Dommedag* (1643) faktisk var det første trykket Nielsson produserte, og at det slik er et skillingstrykk som har æren av å være den tidligste norske trykksaken. De religiøse skillingstrykkene som er bevart fra andre halvdel av 1600-tallet peker mot at de fleste norske forfattere brukte danske forleggere og trykkere heller enn å benytte seg av Nielssøns nyetablerte trykkeri. Flere skillingstrykk fra andre halvdel av 1600-tallet har handling fra Norge og er skrevet av nordmenn, men er altså trykt i København.

I løpet av 1700-tallet tok produksjonen av skillingstrykk i Norge seg kraftig opp, i og med etableringen av trykkerier i de største byene. I Christiania, Bergen, Trondheim og Christiansund kom skillingstrykk ofte fra de samme trykkeriene som publiserte de første avisene, og antakelig ble en del av visene også forhandlet fra byenes avis- og adressekontorer.

Skillingstrykksamlingen ved NTNU Gunnerusbiblioteket så vel som bevarte visebøker ved Nasjonalbiblioteket viser at det attende århundret er perioden hvor skillingstrykket utvikler den heterogenitet det etter hvert skulle bli kjent for. Det er også i denne perioden at skillingvisen blir etablert som et genuint folkelig medium. I skillingstrykk fra 1700-tallet finner vi både kjærlighetsviser, humoristiske viser, åndelige viser, forbrytervi-

ser, med mer. I dette århundret inngår nyhetsvisene i en gryende norsk offentlighet, samtidig som de muligens har gått fri for den strenge sensuren som avisene var underlagt: Flere skillingstrykk fra midten av 1700-tallet skildrer politiske affærer eller dramatiske begivenheter, slik som henrettelser – hendelser som de nyetablerte avisene ikke rapporterer om. Med tanke på hvor lite norskprodusert litteratur som fins bevart fra 1700-tallet er det riktig å anta at skillingstrykket er en av de mest utbredte publikasjonene i denne perioden.

Utover på 1800-tallet utvikler skillingstrykk seg i en så pass mangefasettert retning at en kort oppsummering av skillingvisens utvikling og kjennetegn er nærmest umulig. Det nittende århundret representerer skillingstrykkets gullalder; særlig i andre halvdel av 1800-tallet. Oppblomstringen av skillingstrykk skyldes trykkpressens modernisering. Postvesenet ble mer profesjonelt, og papirprisene sank, samtidig som at byer og økonomi ble styrket, og leseferdigheten steg. Utbyggingen av veier, jernbaner og skipstrafikk innebar at skillingviser og annen litteratur lettere kunne fraktes rundt og selges til et bredere lag av befolkningen. Produksjonen av skillingviser foregikk også mer spredt på 1800-tallet og inn i det neste århundret, i takt med at man fikk trykkerier i flere mindre byer. I NTNU Gunnerus-samlingen finner vi skillingviser trykt på hele 39 steder – en del av dem fra små byer vi sjelden forbinder med trykkerivirkosomhet, for eksempel Steinkjer, Skien, Molde, Orkdal, Grimstad og Notodden.

Tidlig på 1900-tallet ble det fremdeles skrevet og trykt skillingviser, men nå har visene blitt adskillig kortere, og innholdet er naturlig nok sekulært snarere enn religiøst. 1900-tallet er århundret hvor skillingstrykket sakte fases ut, og innen 1950 er det langt mellom publikasjonen av nye visetrykk. Skillingstrykket forsvinner til fordel for de populære lydmediene gramfon

og radio. Publikums behov for skriftlige sangmedier dekkes av sanghefter, visebøker og notehafter, som tok over der hvor skillingstrykket slapp. For slapp gjorde det altså: Som trykksak er skillingstrykket et medium med en sluttdato på 1950-tallet. I det tjuelførste århundret blir skillingstrykket først og fremst en kuriøs antikvitert som de færreste unge mennesker har noe kjennskap til. For å forstå hvilken rolle skillingsvisen har hatt i norsk kulturhistorie, kan vi imidlertid vekke til live trykkmediets persongalleri – alle de som skrev, trykte, solgte og sang skillingstrykk i de hundreårene mediet dominerte underholdningsmarkedet.

Skillingstrykkets aktører

En viktig årsak til skillingstrykkets popularitet gjennom tidene er at det er et kommersielt produkt som har vært tilpasset et bredt publikums skiftende smakspreferanser. Det kommersielle aspektet er for så vidt ikke unikt for skillingstrykk – de fleste typer av litteratur skrives og trykkes for å selges. Men skillingstrykk har til enhver tid vært mer *åpenlyst* kommersielt anrettet enn en del andre tekster. Skillingstrykkets produsenter brukte ofte salgsfremmende virkemidler: Sensasjonelle titler, utropstegn, fet skrift, og enkle, men ofte oppsiktsvekkende illustrasjoner. På mange tittelsider presenteres skillingstrykk som «En Ny Vise», gjerne flere år etter at visen første gang ble trykt. «Trykt i dette år» ble også brukt som et virkemiddel for å forlenge skillingstrykkenes levetid. Allerede på 1500-tallet ble trykkenes aktualitet fremhevet på tittelblad. I dommedagsvisen fra 1593 står det at visen er «Nu nylige udgaet paa prenten». Den lave prisen bidro dessuten til å gjøre skillingstrykk lettomsettelige. Flervisetrykkene fremstår gjerne som

rabatterte produkter – *to viser til prisen av en!* Endelig kan vi peke på det hendige formatet – ett eller flere ark i oktavstørrelse som var brettet slik at de målte omtrent en halv sides størrelse. Den lille trykksaken var billig å produsere, og enkel å frakte rundt for dem som skulle omsette skillingstrykk.

En del forleggere og trykkere på 1800-tallet spesialiserte seg i å produsere skillingstrykk for et stort publikum, og en liten håndfull av disse spesialistene ble nokså velstående i kraft av sin skillingstrykkproduksjon. For de fleste i forlagsbransjen var imidlertid skillingstrykk en nødvendig attåtånering, for å kunne finansiere trykking av tekster med høyere status og omsetnings-

Til venstre: *To ganske nye Viiser er et udatert flervisetrykk fra 1700-tallet. Her fremheves trykkets aktualitet både i visetittelen og i fraveret av datering: «Trykt i dette Aar». Temaet i de to visene er imidlertid av en mer tidløs karakter: Kjærlighet, sjømannsliv og terningspill.*

Til høyre: *Utover på 1800-tallet ble skillingstrykk gjerne publisert med interessevekkende illustrasjoner, her fra skillingstrykket Gjest Baardsen Sogndalsfjærn, hans Elskov og Fængselsliv, som også er «Forfatted af ham selv» (Begge skillingstrykk er hentet fra NTNU Gunnerusbiblioteket).*

pris. Skillingstrykkets begrensede trykkeformat gjorde det billig å produsere og selge for en rimelig penge. Omreisende kramkarer kunne selge visetrykk sammen med andre, bærbara ting, slik som enkle husmannsgjenstander. Slik spredte skillingstrykk seg fra storby til provins. Det var altså mange aktører som kunne tjene penger på skillingstrykk, iblant representert i én og samme person. Theodor Rose (1839–1924), Julius Strandberg (1834–1903) og Jöns Hansson Cronwall (1851–1909) er eksempler på skandinaviske «allroundere» som livnærte seg ved å både skrive, forelegge, trykke og selge skillingstrykk.

Spørsmålet om hvem som *forfattet* visene er for øvrig ikke alltid lett å avgjøre. Den vanligste forfatteren av skillingsstrykk gjennom fire hundre år er Herr og Fru Anonym: En skillingsvise har sjelden oppgitt forfatter på tittelsiden, og kanskje er heller ikke opphavsmann- og kvinne så viktig i møte med skillingstrykk. Skillingsvisene har vært allemannseie, og det som eies av alle tilhører ingen. Dette kollektive aspektet ved skillingsvisene handler blant annet om at visene ofte har blitt skapt og omskapt i brukssituasjoner. Anonymitet kan også ha vært motivert av forsøk på å omgå sensur, fordi man ikke ønsket å bli assosiert med et spesifikt emne, eller med skillingstrykkproduksjon overhodet. I mediets første hundreår, i perioden 1500–1700, var det å skrive skillingstrykk imidlertid ikke forbundet med noe lavlitterært. På denne tiden var mange skillingstrykk skrevet av prester, som også hadde sine navn innskrevet på tittelsidene. Den mest kjente representanten er Petter Dass, som blant annet skrev skillingsviser om Bergensbrannen i 1702. Utover på 1700-tallet fikk prester med fjærpenner selskap av skolelærere og en og annen representant fra bondestanden og allmuen. Men fremdeles var det å skrive skillingstrykk primært forbeholdt de (ut)dannede klasser.

På 1800-tallet var det mulig å livnære seg som viseskribent, om man var oppdatert på samtidens interesseområder og dessuten hadde god teft på hva som styrte markedskreftene. I dette århundret, i skillingstrykkets gullalder, skrev «alle» skillingstrykk – fra Ivar Aasen hvis to første tekster på trykk var skillingsviser, via Henrik Wergeland og Bjørnstjerne Bjørnson, til Hvermannsen og hans ubemidlede forfatterkolleger. Det er altså i denne perioden vi møter representanter fra allmuen som viseskribenter – den fattige bondepiken som skriver om sin umulige kjærlighet, forbryteren som skriver egne viser fra fengselet, eller den blinde tiggeren som selger viser om sitt tragiske livsløp. Slike forfattertyper har bidratt til idéen om skillingsvisen som «allmuens opera», en forestilling som har overlevd inn i vår tid. At mange skillingsviser ikke bare var rettet mot allmuen, men også for det meste *skrevet* av medlemmer av de lavere klasser, stemmer imidlertid ikke. I mange tilfeller vil man oppdage at det dreier seg om iscenesettinger. Bak et «armodslig» pseudonym eller et «fattig» lyrisk jeg, kan det skjule seg en nokså bemidlet forfatter. Men det vil være riktig å si at skillingstrykk, i større grad enn en del andre typer tekster, har vært et fleksibelt medium hvis folkelige appell og enkle formspråk har vært åpent for mange samfunnslag. Inn på 1900-tallet blomstret forfattere som spesialiserte seg på å skrive skillingsviser til revy- og konsertscener. Forfatteren av skillingstrykket om Hjallis' fall under EM på skøyter er en slik: Skuespilleren Arne Svendsen (1884–1958) skrev mer enn 2500 tekster for revy og teater, og flere av dem var viser som ble trykt som skillingstrykk.

Skillingstrykkets funksjoner

Skillingsvisenes funksjoner – hvordan de har blitt anvendt og hva de har betydd for sitt publikum – er like variert som deres

emneområder. Visene har blitt brukt som trøst og som straff, som underholdning og som moralsk lærdom, i hverdag, i arbeid, og på fest. For en del viser fins det en tydelig korrelasjon mellom tema, bruksområde, og intendert publikum. Rallarviser tematiserte hardt arbeid, ulykker og mannlig samhold blant anleggs- og jernbanearbeidere, og de har antakelig blitt kjøpt og sunget primært av denne yrkesgruppen. En del sjømannsviser og fiskervisier har en rytmikk og stil som tyder på at de har blitt brukt som drahjelp i tungt, fysisk arbeid. Emigrantviser var ofte skrevet som propaganda for eller imot utvandring, rettet mot de som vurderte den lange Amerikareisen. Blindviser og tiggervisier har blitt skrevet, sunget og solgt av dem som håpet å omsette publikums medlidenhet til klingende mynt. Henrettelsesviser på 1700-tallet er skrevet i forlengelsen av selve henrettelsesritualet, og de har blitt brukt som advarsler mot forbrytelser og synd. Viser om ulykker og død, skrevet gjennom flere hundre år, har tilbudt trøst for de som er rammet, samtidig som de har fungert som religiøse påminnelser om menneskets forgjengelighet og Guds allmakt og godhet i nødens stund. Humoristiske viser, nidviser, og satiriske sanger har blitt brukt for å fremkalle latter, mens kjærlighetsviser om ulykkelig eller lykkelig forelskelse har tilbudt tårevåt gjenkjennelse eller frydefull adspredelse.

Listen over skillingsvisenes bruksområder er lang, og variasjonen i visenes funksjon kan knyttes direkte opp mot deres doble rolle i en skriftlig og muntlig kultur. Det er også denne implisitte muntligheten som i størst grad overrasker et moderne publikum: At versene inne i skillingstrykket var ment å bli sunget. Skillingstrykkene som diskuteres i denne boken har som oftest oppgitt en melodi på tittelbladet, riktignok ikke gjennom noter. Skillingstrykk inneholder som regel ikke noter, som var kostbart og komplisert å trykke, og som dessuten få kunne lese. Snarere blir melodiene oppgitt med referanser til sangtitlene,

og ofte står det «synges på melodien ...». Melodiene som ble oppgitt var kjente og kjære i sin samtid. Tradisjonen med å oppgi en kjent melodi på tittelbladet går tilbake til de aller tidligste skillingstrykkene, og det er også et trekk som forener den skandinaviske skillingsvisen med tilsvarende sjangre i de fleste europeiske land. *Contrafaktum* er begrepet vi bruker for å beskrive tradisjonen med å sette nye vers til en kjent melodi.

Hvilke melodier ble oppgitt på skillingsvisene? For den tidligste perioden var det hovedsakelig salmemelodier, mens fra 1800-tallet ble meloditilfanget mer heterogent og inkluderte også profane melodier og populære sanger i omløp, ofte hentet for eksempel fra storbyenes revy- og teaterscener. Meloditilfanget har vært stort men likevel avgrenset: De samme melodiene går ofte igjen på mange skillingstrykk – et felles repertoar av en gitt periodes *greatest hits*. På skillingstrykket fra 1951, om Hjallis' fall på skøyteisen, oppgis melodien «På blomsterklæd bakke sad Hjalmar og kvad», som er melodi så vel som førstelinjé til en av 1800-tallets mest populære viser, «Hjalmar og Hulda». Når visen om skøyteløperen Hjallis' fall ble sunget i en revysal eller over et kjøkkenbord i 1951, ga altså sangen gjenklang fra en melodi som har vært i bruk i mer enn hundre år.

Når samme melodi ble brukt til flere ulike tekster kunne det oppstå ordløse meningsforbindelser mellom skillingsvisene, hvor assosiasjoner til tidligere viser levde videre inn i en ny visetekst, via den gamle melodien. Viseforfatterne kunne også bevisst bruke melodier for å (om)skape en stemning. Iblant henviser ikke visene til en særskilt melodi, men skal «synges til sin egen behagelige melodi». Kanskje har da selgeren demonstrert hvordan visen skulle synges. Fraværet av melodier på visenes tittelblad vitner om sangens plass i fortidens kultur: Formodentlig har mange – kanskje til og med de *aller fleste* – kjent til melodiene i en gitt periodes melodirepertoar. Det fins også eksempler

på skillingsviser som ikke nevner noe om melodi overhodet. I Norge forekommer dette kun unntaksvis, men i Sverige ble det på 1800-tallet vanlig å utgi skillingstrykk uten henvisning til melodi. I alle tilfeller er skillingsvisenes sangbarhet en av de viktigste bevisene vi har for at visene har vært tilgjengelige for en bred allmenhet, ja faktisk for hele befolkningen: Skillingsvisene kunne høres og læres utenat av de som ikke var lesekyndige, og som slik fikk ta del i historiene som ble formidlet.

Valg av melodi er som oftest styrende for visenes metrum og rimmønster, og slik kan vi si at melodiene handler om mer enn visenes bruksfunksjon – de har også formet selve det sanglyriske innholdet. I den tidligste perioden var jambisk tetrameter mest vanlig i skillingsviser, antakelig fordi mange salmer ble laget med dette versemålet. Når meloditilfanget ble mer variert på 1800-tallet fins det ikke lenger noen skillingsvisetypisk metrikk. Men fremdeles var det slik at teksten ble tilpasset melodians rytme – ofte en enkel tretakt. For hele perioden er det tydelig at de sanglyriske virkemidlene i stor grad handler om visenes plass i muntlig kultur: Siden de er dikt som er ment å synges, er det viktig at rytmen er intuitivt sangbar. De fleste skillingsviser har ikke refreng, slik vi for eksempel finner i middelalderballadene. Dette skyldes antakelig at skillingsvisene ofte vil fortelle en historie gjennom et sammenhengende, narrativt forløp – vers for vers. Til gjengjeld finner vi en rekke minnetekniske virkemidler i skillingsviser, slik som bruk av enderim, rytme, akrostikon, og gjentakende fraser.

Vi vet ikke så mye om hvordan publikum forholdt seg til melodianvisningene, og om de i det hele tatt *sang* skillingsvisene. I aviser og andre historiske kilder fra 1800-tallet fins det noen spredte beskrivelser av skillingsvisetradering og visenes bruksfunksjon, men det er langt færre beskrivelser av tradering enn man kunne forvente, gitt mengden av skillingstrykk som fins

bevart. Kan bruken av *contrafaktum* på tittelbladene ha vært en formel uten fotfeste i noen praksis? Med andre ord: Kan det ha vært slik at skillingsviser først og fremst ble *lest* heller enn sunget? Spørsmålet kan få lov å representere vår tids skepsis, nærmest vantro, stilt overfor et fenomen som har gått ut av tiden. For antakelig handler fraværet av kilder om skillingsvisesang om syngingens normalitet; at visesang har vært en selvsagt del av det hverdagslige lydbildet for våre forfedre- og mødre. Slik er det ikke lenger. Men i arkiver rundt om i det ganske land ligger tusenvis av skillingsviser oppbevart i arkivbokser. Lyden av visene har forstummet, men historiene de forteller har vi fortsatt tilgang til.

Fra mørke arkivbokser til skannerens lys: Skillingsvisens digitale comeback

Skillingstrykkene om dommedag og skøyte løp som vi startet med, har noe til felles som er tilført dem i nyere tid: De har blitt hentet opp fra arkivboksene og lagt på en moderne skanner. Når vårt eldste, trykte massemedium møter ny teknologi, kan vi snakke om en bevegelse fra mørke til lys, i bokstavelig og i overført betydning. I NTNU Gunnerusbiblioteket har nærmere 1400 skillingstrykk over mange tiår ligget oppbevart i mørke arkivbokser. Besværlig tilgang til det faktiske primærmaterialet, enkeltstående viser så vel som hele samlinger, er en av årsakene til at skillingstrykk lenge har vært tilsidesatt i forskningen. Lyset fra skanneren bærer bud om en bedre fremtid for denne delen av vår kulturarv.

Den viktigste drivkraften bak å digitalisere skillingstrykk er å gi forskere tilgang til en del av vår kulturarv som hittil har vært utilgjengelig. Likeså viktig er å gi et *allment* publikum mulighet til å lese og synge visene. Skillingsviser er ikke lenger på alles

lepper, slik de en gang var. Men skillingsvisenes tid som levende sangkultur er ikke forbi. I forskningsprosjektet som danner grunnlaget for foreliggende bok har vi de siste årene fått mange henvendelser fra musikere, slektsforskere, journalister, lokalhistorikere, lærere, pensjonister, visentusiaster og en og annen skoleelev. *Jeg leter etter en vise som bestemoren min brukte å synge ...; fins det en skillingsvise om ulykken på ...; vi skal ha konsert og leter etter ...* I 2022 lanserer vi en åpent tilgjengelig database over NTNU Gunnerusbibliotekets digitaliserte skillingstrykk. I databasen kan publikum søke på blant annet tittel, forfatter, trykkested, trykkeår, melodi, og emneord. Databasen vil inneholde innspillinger av et utvalg skillingsviser av kjente og ukjente musikere; transkripsjon av de aller eldste skillingstrykkene; kart over trykkesteder, samt korte essays om skillingsviser – skrevet av forskere, men rettet mot allmenheten. Skillingsviser har alltid vært en folkelig sjanger, og nå håper vi også at en slik database kan bli til glede for folk utenfor akademiet.

En annen viktig beveggrunn for å legge skillingstrykk på skanneren handler om bevaring av skjøre trykksaker. Det er her det haster mest. I møte med skillingstrykk i fysiske samlinger rundt om i Norge har vi opplevd at trykksakene nærmest har gått i oppløsning mellom hendene våre. Skillingsstrykk ble som oftest trykt på billig, tynt papir med lav holdbarhet. En stor del av trykkene ble publisert i kun én utgave, eller de fins kun bevart for ettertiden i ett eksemplar. En del av trykkene bevart i norske arkiver er defekte, kanskje fordi de har blitt håndtert av for mange hender opp gjennom årene, fordi kurateringen ikke har vært gunstig, eller fordi de som opprinnelig eide skillingstrykket ikke har vært klar over trykksakens kulturhistoriske verdi. Skillingsstrykket om dommedag fra 1593 er et slikt defekt trykk, hvor flere av sidene mangler fordi trykket har blitt utløst av et gammelt bokbind. Rundt om i norske arkiver fins det mange eksemplere på

skillingstrykkenes prekære tilstand som materiell kulturarv. Ved å skanne trykkene bevares de for kommende generasjoner, og man unngår at trykkene tar skade av håndtering. Etter digitalisering ligger skillingstrykkene trygt oppbevart i sine arkivbokser. Disse skillingstrykkene – de kuraterte, katalogiserte, emballerte, digitaliserte – er de *utvalgte* skillingstrykkene, de som er sikret, de som ble igjen. Opp gjennom historien har antakelig mange skillingstrykk havnet i husholdningers papirsøppel, i flyttecontainere, eller de har blitt brukt som isolasjon i eldre hus, som tapet, eller som fyll i tobakkspiper.

Boken du har foran deg er resultatet av en redningsoperasjon på vegne av skillingstrykkene. For også ved å skrive om skillingstrykk, bevares de for fremtiden. Og det er først nå, etter at store mengder skillingstrykk har blitt gjort tilgjengelig via digitalisering, at vi kan overskue hva slags skatt som stiger opp fra forglemmelsens mørke. I foreliggende bok har et knippe forskere fått mulighet til å granske hundrevis av viser, tilgjengelige med noen få tastetrykk fra sine hjemmekontor. NTNU Gunnerusbibliotekets digitaliserte skillingstrykksamling står i fokus i mange av antologiens kapitler. I tillegg har flere av forfatterne benyttet seg blant annet av Nasjonalbibliotekets portal for digitaliserte skillingstrykk, og digitaliserte trykk fra det Kongelige bibliotek i København. Også våre skandinaviske naboer har begynt å gjøre sine skillingstrykksamlinger digitalt tilgjengelig, men det vil være riktig å si at Norge har ledet an i det som vi må tillate oss å beskrive som et paradigmeskifte i skillingstrykkets historie.

Da forskningsprosjektet som er utgangspunktet for foreliggende antologi startet i 2018 fantes det liten vilje til å tilgjengeliggjøre skillingstrykk gjennom katalogisering og digitalisering, med unntak av et par tidlige initiativer. Forskningsrådets økonomiske støtte til vårt prosjekt samt et seminar om skillingstrykk ved Nasjonalbiblioteket ble starten på en ny æra for skillings-

visene i Norge. NTNU Gunnerusbiblioteket og Nasjonalbiblioteket startet arbeidet med å digitalisere sine samlinger i 2018, Glomsdalsmuseet digitaliserte sine norske skillingstrykk i 2019, og Bergen universitetsbibliotek fulgte på i 2020. Det gjenstår imidlertid mye arbeid før alle samlingene i Norge er tilgjengeliggjort, og digitaliseringen av de største skillingstrykkarkivene er fortsatt i sin spede begynnelse. Ved Nasjonalbiblioteket og ved Glomsdalsmuseet har mange tusen skillingstrykk fremdeles ikke sett skannerens lys. Folkemminnesamlingen i Oslo har ennå ikke blitt gjenstand for digitalisering. I tillegg fins det mindre samlinger, både ved Bergen offentlige bibliotek og i Tromsø, som skulle vært tilgjengeliggjort. Når digitaliseringen tar lang tid, skyldes det dels at arbeidet er omfattende, både før, under og etter digitaliseringen. De færreste institusjoner har skillingstrykk plassert på én og samme lokasjon. Snarere er arkivboksene med visetrykk katalogisert for eksempel under musikk, litteratur, småtrykk, folkloristikk og kulturhistorie. Dette gjør det vanskelig å få oversikt over skillingstrykksamlingene. Digitalisering av skillingstrykk må nødvendigvis også skje i flukt med katalogisering og produksjon av metadata, som er en langt mer tidkrevende operasjon enn selve skanningen. Sist, men ikke minst: Mange institusjoner, særlig de største, har lange digitaliseringskøer, og det er ingen selvfølge at skillingstrykk skal prioriteres over andre historiske tekster.

Om digitalisering av skillingstrykk er en omfattende og tidkrevende operasjon, er det likevel vårt, redaktørenes, ønske at flere institusjoner kan la seg inspirere av den tilgjengelighetsdugnaden som er utgangspunktet for vår antologi. I bokens siste kapittel tar tre bibliotekarer fra universitetsbiblioteket i Bergen (UBB) oss med tett på prosessen med å katalogisere og digitalisere sin skillingstrykksamling. Bergensprosjektet var inspirert av vårt prosjekt – kanskje kan også denne boken være til inspirasjon

og hjelp for dem som ønsker å løfte frem sine egne samlinger fra forglemmelsens mørke til skannerens, forskningens og formidlingens lys.

*

Denne boken har 14 kapitler, skrevet av til sammen 17 forskere som har blitt invitert til å levere sine bidrag til å belyse den forsømte kulturarven. Flertallet av forfatterne i antologien er ikke eksperter på skillingstrykk – i Norge har det ikke vært noen forskningstradisjon for å studere disse tekstene, så en *skillingsvisespesifikk* ekspertise har ikke vært å oppdrive. Om en sådan ekspertise hadde foreligget, så er det uansett ikke sikkert at redaktørene hadde valgt en slik spesialisert inngang. Hovedmålet med boken har vært å belyse skillingstrykk fra så mange ulike vinkler som mulig, fordi skillingstrykk per definisjon er en mangfoldig, transmedial sjanger. Vi har derfor hentet inn eksperter fra en rekke ulike disipliner: Historie, kunsthistorie, mediehistorie, musikkhistorie, idéhistorie, språkvitenskap, edisjonsfilologi, biblioteksvitenskap, bibliografi, litteraturvitenskap, og nordistikk. Bestillingen har vært at forfatterne skal bruke metodologi og kunnskap fra sine respektive fagfelt i undersøkelsen av skillingstrykk. Resultatet er en bredt anlagt, tverrvitenskapelig studie av skillingstrykkenes historie i Norge.

Antologiens mål om å være en breddestudie er også synlig i *tidshorisonten* som strekkes ut i de ulike kapitlene, hvor det fins analyser av de eldste skillingstrykk, så vel som fra skillingstrykkets gullalder på 1800-tallet, og inn i moderne tid. Bidragene har hentet sitt primærmateriale fra digitale og fysiske arkiver som nylig er tilgjengeliggjort og digitalisert i en pågående dugnad for å sette søkelyset på denne marginaliserte delen av den norske kulturarven. Selv om hovedfokus er på norske skillingsstrykk – her bredt definert som skillingstrykk trykt i Norge, så vel som skillingstrykk som omhandler norske hendelser, men

som er trykt utenfor Norge – har flere av bidragene hentet inn eksempler fra svenske og danske skillingstrykk, så vel som å sammenlikne norske skillingstrykk med trykte sanger i andre europeiske land. Slik håper antologien å være et tidlig bidrag til en undersøkelse av skillingstrykket som en pan-skandinavisk og felleseuropeisk sjanger.

Vi har også ønsket at antologien skal gjenspeile *emnemangfoldet* i skillingstrykk. I bokens kapitler analyseres og kartlegges derfor noen av de mest populære og utbredte undertypene av skillingstrykk: Kjærlighetsviser, humoristiske viser, rallarviser, forbryterviser, henrettelsesviser, sørgeviser, forlisviser, katastrofeviser, kometviser, og så videre. De ulike visetypene speiler ofte politiske, sosiale og kulturelle tendenser i en gitt periode, og en studie av undertyper er derfor et godt utgangspunkt for å belyse skillingsvisenes plass i norsk historie. I tillegg til sjangerstudier, hvor målet er å definere en partikulær type av skillingsviser, reflekterer bidragene i denne boken også over skillingsvisenes form, meloditilfang, utbredelse, så vel som deres plass i en bestemt historisk, sosial, politisk og religiøs kontekst. Flere av kapitlene spør hvilke funksjoner de ulike typene av viser kan ha hatt i sin samtid – som underholdning og tidsfordriv; som religiøse og moralske lærestykker; som politisk propaganda; som trøst i sorg, og som en del av krisehåndtering i vanskelige tider.

Noen av kapitlene er sjangerstudier som kartlegger én spesifikk type skillingstrykk; andre bidrag er detaljerte studier og nærlesninger av én enkelt vise eller av en håndfull viser. I noen av kapitlene skisseres de lange linjene i skillingstrykkets historie, i andre bidrag innsirkles én enkelt periode. I antologien finner vi også sammenliknende studier av ulike viser innenfor samme undersjanger, og komparasjoner mellom skillingsviser og andre, folkelige tekster. Noen kapitler diskuterer skillingsvisenes este-

tikk, stilistikk og retorikk, mens andre bidrag konsentrerer seg om visenes etikk, og hvilken livsanskuelse og menneskesyn de målbærer. Antologien inneholder refleksjoner om skillingsvisene som muntlig kulturarv og som skriftmedium; som multimediale tekster og som språklige diskurser; som efemære trykksaker med kort holdbarhet, og som høyt skattede samlerobjekter; som bærere av religiøs moral, og som tekstarenaer for løssluppen moral; som uttrykk for barmhjertighet og humanisme, og som åsteder for brutalitet og inhumanisme.

Selv om antologien kjennetegnes av metodisk pluralisme, så har de fleste kapitlene til felles at de bruker skillingsviser til å belyse historien nedenfra. «History from below» (eller «bottom-up history») er en samlebetegnelse for en orientering innenfor engelske og europeiske historiestudier som oppstod på 1960-tallet og som vendte seg bort fra det dominerende studiet av mennesker fra fortidens maktsentrum – konger, statsmenn, generaler og diplomater. I stedet ønsket mange historikere nå å belyse mennesker som tradisjonelt har blitt henviset til historiens periferi: Arbeidere, bønder, vanlige menn og kvinner – den «brede allmenheten» – men også marginaliserte og utstøtte samfunnsgrupper, slik som forbrytere. Historie nedenfra er en *orientering* snarere enn en teoretisk eller metodologisk retning, og det er slik kapitlene i denne boken forholder seg til historie nedenfra, hvor skillingsviser brukes som nøkkelhull til å kikke inn i allmuens stue, fiskerens naust, rallarens arbeidsbrakke, og forbryterens fengselscelle. Skillingsvisene særlige plass i den folkelige litteraturen innebærer at de naturlig egner seg til studier av historie nedenfra, og i visene kan vi høre klangen av stemmer som sjelden blir hørt når historiebøkene skal skrives.

Flere av kapitlene i denne antologien setter søkelys på skillingsstrykket som medium, og her finner vi bidrag som diskuterer

det tekniske apparatet så vel som de menneskene som muliggjorde skillingstrykkets popularitet, fra den tidligste perioden og inn i moderne tid: Forfattere, forlag, trykkerier, kolportører, og viseforselgere. Noen av bidragene analyser skillingstrykket som et kommersielt produkt og som medium – som en trykksak som ble skrevet, produsert, solgt og re-distribuert. Til sammen viser de ulike kapitlene hvilken multimedial *genistrek* skillingstrykket var – fra økonomiske og effektive produksjons- og trykkemetoder, gjenbruk av populære illustrasjoner og kjente melodier – til praktiske distribusjonsmetoder og effektfulle salgsteknikker. Antologien inkluderer også kapitler som handler om samling, kuratering og katalogisering av skillingsviser på 1800-tallet og frem til i dag. Gjennom disse bidragene blir det tydelig at historien om hvem skillingstrykkene var rettet mot, må nyanseres og skrives om.

Bidragene i antologien er sortert i to hovedbolker: Del I («skillingsvisenes tekster», kapittel 1–8) omhandler skillingsstrykkenes indre, tekstlige univers: Deres mangfoldige emner, tema, og undertyper; litterær form og stilistikk, hvilken funksjon de har hatt i sin samtid, og hvordan de har blitt tradert og brukt. I del II («skillingsvisenes kontekster», kapittel 9–14) handler det om skillingstrykkenes ytre verden: Hvordan og av hvem skillingstrykk har blitt produsert, distribuert, solgt, samlet, kuratert, og digitalisert; hvordan de har blitt populære salgsobjekter så vel som samlerobjekter i kraft av sin billedbruk, sin materialitet, sin antikvariske status, eller sin kulturelle relevans i samtiden. De to delene har overlappende momenter – flere av kapitlene i del 1 tar også for seg trykkekultur, sirkulasjon og materialitet, og mange av kapitlene i del 2 diskuterer skillingsvisenes emner, tema, og funksjoner. Disse overlappende skyldes at de to overgripende emnesfærer hører naturlig sammen i et studium av skillingstrykk – spredningen av skillingsviser som

trykksaker er mulighetsbetingelsen for deres utbredelse og popularitet i samtiden, så vel som deres overlevelse i bibliotekenes samlinger, inntil de finner veien til forskerens skrivebord eller dataskjerm. Flere av kapitlene i antologien reflekterer over den interessante relasjonen mellom skillingstrykk som trykkmedium, og dets viser som litterære sjangrer og muntlig overlevert sanglyrikk. Til sammen håper vi at kapitlene skal kaste lys over en forsømt del av vår kulturarv.

I kapittel 1, «Visa om ridder Brynning: En skandinavisk su-perhit», gransker Anne Sigrid Refsum det lange og innholdsrike levnetsløpet til kjærlighetsvisen om ridder Brynning. Kapitlet er det første i sitt slag som gir en nærlesning av denne populære visen, og som kartlegger dens skandinaviske utbredelse i mer enn 300 år, i både skriftlig og muntlig tradisjon. Refsum spør hvordan en sentimental kjærlighetssang på hele 105 vers – en «roman i sangform» – kunne oppnå så stor popularitet. Svaret finner hun ved å spore denne skillingsvisens tidlige resepsjon og markedsføring; ved å sammenlikne visen med andre, folkelige sjangre, og ved å reflektere over de mangfoldige og skiftende funksjonene visen om ridder Brynning har hatt opp gjennom historien.

Kapittel 2, «Skillingsviser om død og sorg», er skrevet av Bjarne Markussen, som undersøker sørgevisen som sjanger. Utgangspunktet er de mange visene som ble skrevet om faktiske dødsfall i nære relasjoner – i en del tilfeller dreier det seg om foreldre som sørger over sine døde barn. Hvordan ble visene brukt til å bearbeide tap, hvilke historier forteller de, og hvilke funksjoner hadde de i en tid hvor døden var nærværende i folks hverdagsliv? Ved hjelp av psykologiske teorier om sorg og literaturvitenskapelig teorier om sørgediktning viser Markussen hvilke språklige virkemidler og fortellerstrategier som tas i bruk i sørgevisene. Kapitlet viser hvordan skillingsvisene reflekterer en folkelig sorg- og minnekultur.

Kapittel 3, «Menneskets møte med overmakten: Skillingsviser om forlis i Norge på 1800-tallet», er av Sarah Dahle Hermanstad, som undersøker skillingsviser om tre forlis langs norskekysten i det nittende århundret: Det store linjeskipet Ingermanslands forlis på Sørlandet i 1842; en mindre båtulykke på Talgsjøen utenfor Kristiansund i 1885, og tragedien utenfor Frøya der 150 fiskere omkom i en orkan under storsildfisket i 1899 (Titranulykken). Kapitlet viser hvordan skillingsviser om disse tre forlisene gir oss et unikt innblikk i menneskets forhold til naturkreftene, ulikt andre typer av historiske kilder slik som aviser, sjøforklaringer og bergingsjournaler. I skillingsvisene tematiseres menneskets underlegenhet i møte med Guds allmakt, og Hermanstad undersøker hvordan visene uttrykker både fatalisme og ståpåvilje. Kapitlet viser hvordan skillingsviser om forlis forsøkte å gi ulykkene mening, og at visene ga form til sorgen og en trøst til de etterlatte som mistet sine på sjøen

I kapittel 4, «Farlige forbindelser: Skillingsviser om naturkatastrofer i det tidligmoderne Norge», kartlegger Siv Gøril Brandtzæg de aller tidligste, bevarte norske skillingsstrykkene som handler om naturkatastrofer. Gjennom en lesning av katastrofeviser om kvikkleireskred, jordskjelv, ildebranner og forlis, viser kapitlet hvordan 1600- og 1700-tallets lutherske religionspraksis kommer til uttrykk i sanglyrisk form. I det tidligmoderne Skandinavia ble naturkatastrofer tolket som jærtegn av Gud, som straff for menneskets umoral, og de ble satt i forbindelse med andre typer av spektakulære hendelser. Brandtzæg viser hvordan skillingsvisene uttrykker et slikt religiøs-didaktisk verdensbilde, men hun argumenterer også for at de har hatt en tidligjournalistisk funksjon, og at de kan leses i lys av vår egen samtids økologiske krise.

I kapittel 5, «Med himmelen i hånda. Om kometer i tidlige norske skillingsstrykk», presenterer Siv Frøydis Berg et utvalg

tidligmoderne, dansk-norske skillingsstrykk om kometer og andre spektakulære himmelfenomener. Kometviser har aldri tidligere blitt undersøkt i Skandinavia, og kapitlet er det første i sitt slag til å spørre hva som sto på spill i slike «himmelvendte» skillingsviser, og hvilken betydning de kan ha hatt for sitt publikum. I sin idéhistoriske gjennomgang plasserer Berg kometvisene i skjæringspunktet mellom en folkelig-religiøs og en lærd tradisjon, og hun undersøker hvordan disse visene endret seg i takt med at vitenskapelige forklaringsmodeller utfordret forståelsen av kometen som jærtegn. Kometer ble, i den tidligste perioden, beskrevet som særlig potente, eskatologiske tegn som varslet dommedag, samtidig som den lærde tradisjonen tolket kometene som Guds tegn for å avsløre naturens orden. Men en analyse av skillingsvisene avslører også hvordan kometer var nyhetsstoff, og i seg selv salgbare anledninger til å fremme både politisk og religiøs propaganda.

Kapittel 6, «Forbrytelsens fascinasjon og fiksjonalisert (selv)fremstilling i 1800-tallets forbryterviser», er skrevet av Even Iglund Diesen og Silje Haugen Warberg. Kapitlet diskuterer forbryterfremstillinger i skillingsviser skrevet både om og også *av* faktiske forbrytere på 1800-tallet. Diesen og Warberg tar oss med inn i et knippe kriminalsaker som i sin tid fikk mye oppmerksomhet: rovmorderen Ole Olsen Sevre som ble henrettet og satt på steile og hjul i 1834, tyven Nils Storesunde som døde etter mishandling i fengsel i 1874, og mestertyven Gjest Baardsen som var en av 1800-tallets største forbryterkjendiser, og som også skrev egne, selvbiografiske skillingsviser. Kapitlet argumenterer for at forbryterviser er komplekse, hybride tekster som kan leses i skjæringspunktet mellom fiksjon og virkelighet, mellom didaktikk og underholdning, og at visene var viktige deltakere i sosiokulturelle bearbeidelsesprosesser som handlet om forbrytelser, straff og kriminalomsorg. I kapitlet sporer for-

fatterne også en lengre linje i fascinasjonen for forbrytelser og forbrytere, fra skillingsviser og inn i moderne raplyrikk, og i TV-serier og filmer som *true crime*.

I kapittel 7, «'skall en by anlågas upi høga nord': Språklig variasjon i Rombakvisa», gjør Randi Neteland en språkviten-skapelig studie av tre ulike skillingstrykk av rallarvisen Rombakvisa, trykt i en brytningstid i norsk språkhistorie, i perioden 1900–1905. Rallarvisene handlet om anleggsarbeid knyttet til utbyggingen av jernbanestrekninger i Norge og Sverige på sent 1800-tall og på tidlig 1900-tall. Kapitlet foreslår at skillingsviser kan brukes som kildemateriale for historisk sosiolingvistikk, gjennom at de kan belyse hvordan språket varierte i ulike samfunnslag. Ved hjelp av studier av morfologisk og ortografisk variasjon, viser kapitlet hvordan de tre ulike rallartrykkenes språkblandinger – mellom dansk-norsk og svensk – bekrefter populære, folkelige forestillinger om rallarne som sosial gruppe og deres språkbruk.

Kapittel 8, «Forestillinger om 'den andre' i skillingstrykk» er skrevet av Gerd Karin Omdal, som viser hvilke oppfatninger av kulturell annerledeshet som kommer til uttrykk i skillingstrykk, fra den tidligste perioden og inn i moderne tid. Kapitlet gjør nedslag i tre typer som går igjen i flere trykk: «tryntyrken», jøden, og afrikaneren. Omdal viser hvordan skillingstrykk har fungert som speil for allerede eksisterende rasistiske holdninger og forestillinger i sin samtid – om «tryntyrken» som en barbarisk menneskespiser, om jøden som det norske samfunnets fiende, og om afrikaneren som den usiviliserte og underlegne andre – og hvordan noen av de populære visene også kan ha bidratt til å forsterke rasistiske og antisemittiske forestillinger. Gjennom å vise hvordan disse tre kulturelle skikkelsene har blitt kontrastert mot norsk «hvithet» og rasialisert, og gjennom å vise hvordan skillingstrykkene inngikk i et nettverk av andre kulturelle og

politiske diskurser, avdekker Omdal en av de mørkeste kapitlene i skillingstrykkets historie.

I kapittel 9, «'Kom hid til mig og kjøp! For her er Viser mang': Visehandel, forlagsvirksomhet og kolportasje i skillingsstrykkenes tid», gir Astrid Nora Ressem oss innblikk i skillingsstrykkmediets nettverk av mangfoldige aktører: Forfatteren, forleggeren, trykkeren, selgeren, kolportøren og sangeren. Kapitlet forklarer hvordan infrastrukturen rundt trykking, salg og spredning av skillingstrykk fungerte, fra den tidligste perioden på 1500-tallet, og inn på 1900-tallet. Gjennom disse fire århundrene var skillingstrykk en viktig inntektskilde for mange forleggere, og Ressem viser hvordan visehandel inkluderte folk både høyt og lavt på den sosiale rangstigen – fra forleggere og selgere som ble rike på skillingstrykk, til omreisende skreppere og fattige visekoner som solgte og sang skillingsviser som alternativ til tiggning. Kapitlet viser også hvilken enorm geografisk spredning skillingstrykksalg hadde, fra forlagene i de største byene, til årlige og sesongbetonte markeder, og til småsteder i distriktene.

I kapittel 10, «Ett tyskt massmord på Stockholms gator: Aktörerna kring ett skillingtryck år 1697», gjør Karin Strand en studie av de involverte aktørene i trykkingen av en vise i Stockholm på slutten 1600-tallet. Visen handler om et brutalt masse-mord i Hamburg, men det er ikke selve kriminalsaken som er dette kapitlets utgangspunkt. Strand har sporet de involverte aktørene i trykkingen av visen – forselgerne, trykkerne og oversetteren – som ble forhørt av retten om visens opphav og spredning. Gjennom å gå til domstolarkivet sporer kapitlet hvem som kunne være delaktige i visehandel i det tidligmoderne Sverige, og hvilke grunner disse aktørene kunne ha for å egne seg til salg og distribusjon av skillingsviser. Skillingsvisen som diskuteres i retten er en adaptasjon av en tysk vise til et svensk publikum, og Strands studie avdekker slik et uutforsket område

i skillingstrykkforskningen: Tysk innflytelse på skandinaviske visetrykk i det syttende århundret.

I kapittel 11, «Viseselgere og bokhøkere hos dikterne», presenterer Øystein Tvede en studie av én spesifikk aktør i skillingsvisenes univers, nemlig kolportøren – viseforselgeren som reiste rundt og fallbød sine varer, i storbyen så vel som i distriktene. Tvede sirkler inn denne figuren med utgangspunkt i hvordan han fremstår i skjønnlitteraturen: I drama, romaner, folkelivsromaner og i historiske erindringsbøker, fra 1700-tallet og inn i moderne tid. Kapitlet viser hvordan kolportøren er blitt fremstilt som en usympatisk parasitt og som en fillearistokrat; som en kjær og folkelig skikkelse i bybildet, og som en anarkistisk figur i det borgerlige samfunnets randsone. Avslutningsvis trekker Tvede en linje fra omsetning av skillingsviser og annen kolportasjelitteratur inn til vår samtids salg av gateaviser.

I kapittel 12, «Apokalypse, munkekalver og monsterfisk: de tidligmoderne skillingsvisenes bildespråk», undersøker Ingrid Lunnan Nødseth hvilken funksjon skillingstrykkenes bilder har hatt gjennom fire hundre år. Som det første i sitt slag undersøker kapitlet et stort antall skillingstrykkbilder – mer enn 800 fra NTNU Gunnerusbiblioteket – og viser hvordan skillingsvisenes billedbruk er preget av kontinuitet og repetisjon, både i gjenbruk av motiver, og med bruk av samme trykkblokker i den tidligste perioden. Lunnan Nødseth utfordrer forestillingen om at bildene sjelden hadde noen sammenheng med teksten, og hun viser hvordan bildene kunne ha både en politisk, religiøs, emosjonell og mnemoteknisk funksjon. Gjennom analyser av skillingstrykkenes bildespråk og tilsvarende sjangre internasjonalt, viser kapitlet hvordan de norske og skandinaviske skillingstrykkene – fra apokalyptiske dommedagsbilder til antikatske monsterfisker og munkekalver – inngikk i en felles-europeisk visuell grammatikk som viser bildeverdenens unike blanding av religiøs ikonografi og folkelig kultur.

I kapittel 13, «'En samler av Guds nåde': Thorvald Boeck og skillingsvisene på 1800-tallet», gir Yuri Cowan en studie av en av det nittende århundrets store boksamlere, Thorvald Boeck (1835–1901). Boeck hadde mer enn 31000 bøker og manuskripter i sin private samling, hvorav 762 skillingstrykk. I dette kapitlet sporer Cowan motivasjonen bak Boecks samlergjerning; hvilke prinsipper som lå bak hans innsamlingsprosess, og prosessen som til slutt gjorde at Boecks skillingstrykk havnet hos NTNU Gunnerusbiblioteket, hvor den i dag kan studeres. Cowan spør hvorfor en belest antikvar som Boeck hadde interesse av gatelitteratur, slik som skillingstrykk, og svaret finner han ved å trekke linjer til hans samtids interesse for folkløse og folkelitteratur, hos samlere i England, på kontinentet – og i Norge.

Kapittel 14, «Skillingsviser i et biblioteksperspektiv» er skrevet av Marianne Paasche, Nils-Erik Moe-Nilssen og Alexandros Tsakos. De gir oss her et innblikk i prosessen med å katalogisere og digitalisere skillingstrykksamlingen ved institusjonen de er tilknyttet, Universitetsbiblioteket i Bergen (UBB). I kapitlet presenterer de den fysiske samlingen, til sammen 200 skillingstrykk, og de beskriver hvordan de har arbeidet for å kartlegge trykkene, vurdere deres fysiske tilstand, katalogisere, lage metadata og skanne trykkene. Kapitlet viser også eksempler på hvordan man forsker frem bibliografiske opplysninger om hvert enkelt skillingstrykk, og hvilke utfordringer man står overfor i møte med historiske tekster. Det bibliotekfaglige blikket til Paasche, Moe-Nilssen og Tsakos synliggjør det enorme arbeidet som foregår i kulissene når skillingsvisene skal ta steget fra et eldre, analogt system, og inn i skannerens og fremtidens lys, slik at forskere og andre kan studere denne delen av vår kulturarv.

Litteratur

- Andersen, Per Thomas. *Norsk Litteraturhistorie*. Oslo: Universitetsforlaget, 2012 (1. utg. 2001).
- Brandtzæg, Siv Gøril. «Skillingsvisene i Norge 1550–1950 – Historien om et forsømt forskningsfelt.» *Edda* 105 (2018), 93–109.
- Brandtzæg, Siv Gøril. «Rene toner, falske nyheter. Skillingsviser i det tidligmoderne Skandinavia.» *Kultur&Klasse*, 47, nr. 128 (2020), 11–38. Aarhus: Aarhus universitetsforlag.
- Brandtzæg, Siv Gøril, & Karin Strand. «The Scandinavian ‘skilling ballad’, 1550–1950: charting a transnational cultural heritage». I Roud, Steve og David Atkinson (red.). *Cheap Print and the People. European Perspectives on Popular Literature*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2019, 139–169.
- Esborg, Line, og Katrine W. Thorsen (red.). *Arv. Nordic Yearbook of Folklore*, 74 (2018). Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Svensk Folkkultur.
- Fet, Jostein. *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*. Oslo: Universitetsforlaget, 1995.
- McIlvenna, Una, Siv Gøril Brandtzæg & Juan Gomis. «Singing the News of Punishment: The Execution Ballad in Europe, 1550–1900». *Quærendo*, vol. 51 (2021), 123–159.
- McIlvenna, Una. «When the News was Sung». *Media History*, vol. 22 (2016), 317–333.
- Melhus, Alf C. *Tyge Nielsson: Norges første boktrykker. Til 300-årsjubileet for de eldste norske boktrykk*. Oslo: Halvorsens bokhandel og antikvariat, 1943.
- Molde, Hanna Sofie. *Skillingsviser 1558–1951 i Det Kgl. Norske Videnskabers Selskabs Bibliotek*. Trondheim: Universitetsbiblioteket avd. B, 1981.
- Piø, Iørn. *Produktionen af Danske Skillingsviser mellem 1770–1821 og samtidens syn på genren*. København: Københavns Universitets Fond til tilvejebringelse af Læremidler, 1969.
- Prøysen, Elin. *Folkelige viser: Et udvalg folkelig sangtradisjon fra Alf Prøysens samlinger*. Oslo: Universitetsforlaget, 1973.

- Ramsten, Märta. *De osynliga melodierna: musikkvärldar i 1800-talets skillingtryck* (Skrifter utgivna av Svenskt visarkiv, 48). Stockholm: Svenskt Visarkiv/Musikverket, 2019.
- Ramsten, Märta, Karin Strand & Gunnar Ternhag. *Tryckta visor. Perspektiv på skillingtryck som källmaterial*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 2015.
- Ressem, Astrid Nora. «Singing Out Loud: Selling Skillingstrykk in Nineteenth- and Early Twentieth Century Norway». I Roud, Steve og David Atkinson (red.). *Cheap Print and the People. European Perspectives on Popular Literature*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2019, 170–190.
- Ressem, Astrid Nora. «Skillingstrykk». *Musikk og Tradisjon: Tidsskrift for forskning i folkemusikk og folkedans*, 33 (2019), 9–33.
- Solberg, Olav (red.). *'O Sorgelige tider! O trengende stand': Krigsviser og andre skillingsviser frå Stryn*. Gjøvik: Norsk Folkeminnelag/Aschehoug, 1996.
- Strand, Karin 2016: *Brott, tiggeri og brännvinets fördärv: Studier i socialt orienterade visor i skillingtryck*. Möklinta: Gidlunds förlag, 2016.
- Thompson, Edward Palmer. «History from Below». *Times Literary Supplement*, 7 April 1966, 279–80.
- Thompson, Edward Palmer. *The Making of the English Working Class*. London: Vintage, 1963.

Skillingstrykk

De fire skillingstrykkene det henvises til i innledningen er alle hentet fra NTNU Gunnerusbibliotekets samling av skillingstrykk. «U.å» betyr «uten trykkeår», «U.s» betyr «uten trykksted». «V. box» viser til fysisk lokasjon (viseboks) i biblioteket. Alle trykkene er digitalisert og skal, sammen med den øvrige samlingen, publiseres på Gunnerusbibliotekets nettsider så vel som i en database i 2022.

Anon. *En ny deilig oc Gudelig Vise, Om Synden, Syndsens straff oc den yderste Dommédag. Nu nylige udgaaet paa prenten. O Herre Gud som alting haffuer skabt. Prentet i Kiøbenhaffn/aff Laurentz Benedicht*. København, 1593 (NTNU Gunnerusbiblioteket. V. box 36:1064).

- Anon. *To gandske Nye Viiser. Den første er en Kierligheds Viise, hvori særdeles de Norske Havnes Fornøielighed beskrives, med videre, som begynder saaledes: Her i de Norske Havne, etc. Synges som: Det var en Søndags Morgen, etc. Den Anden er en angennem Spille-Viise, begynder saaledes: Og hør du liden Baadsmand, etc, der synges med en behagelig Tone. Trykt i dette Aar. U.s, u.å. (NTNU Gunnerusbiblioteket, V. box 32:939).*
- Sogndalsfjærn, Gjest Baardsen. *Gjest Baardsen Sogndalsfjærn, hans Elskov og Fængselsliv. Forfatted af ham selv* Kristiania: E. Walle & Co.s Bogtrykkeri, u.å. (NTNU Gunnerusbiblioteket, V. box 11:324.)
- Svendsen, Arne. *Ung Hjalmar og skjøyten. En sorgelig vise med lykkelig ende. Forfattet av Arne Svendsen. Utgitt av J.W. Cappelens Bokhandel og Antikvariat. U.s [Oslo], u.å. (NTNU Gunnerusbiblioteket, V. box 9:265).*